

О.Ж. ОШАНОВ, М. СЕЙТҚАЛИЕВ

## ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АТ ӘБЗЕЛДЕРІНДЕГІ КӨНЕ САРҚЫНШАҚТАР (Археологиялық олжалармен салыстыру)

Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған заттық дүниелер ғылымда түрлі жіктерге, түрлерге бөлініп өртүрлі мәдениеттердің дәлелдері ретінде қарастырылатыны белгілі. Өкінішке орай, бұл дуниелердің жасампаздығы немесе көдеге жаратылған кезі тек қазба жұмыстары барысында табылған соңғы уақыт шегіндеғана қарастырылып жүр. Қошпелі дәуірдің рухани және заттық мәдениетінің тарихи жалғастығы болып табылатын XIX ғасырдағы қазак тұрмысы, оның заттық мәдениеті археология ғылымының назарынан әлі күнге тыс қалып келеді. Қазба жұмыстары барысында көптеп табылатын кісе, белдіктің металл фрагменттеріне баламаны қазак халқының киім-кешек кешенінен көптеп ұшыратуға болады. Әйткені кешегі түркі өркениеті мұрагерлерінің бірі қазак халқы екені даусыз.

Осындай бір көнеліктің ізін, яғни сақ заманының материалдық дүниесінің кейбір элементтерін XIX ғ. қазақы ер-тұрман кешенінен көреміз.

Сонын бір дәлелі ретінде Абайдың жұбайы Әйгерімнің ер-тұрманын алға тартуға болады. Бұл ер-тұрман Жидебайдағы Абай мұражайында (ШКО Қарауыл ауданы) сактаулы. Әйгерімнің ер-тоқымы былғарымен қапталған, күміспен көмкерілген, көз тастар орнатылған, көздің жауын алатын дүние. Бір сөзben айтқанда, ершілік пен зергерлік шеберліктің тоғысқан, өнер туындысы.

Археология ғылымы үшін Әйгерімнің ер-тұрманының, әсіресе жүгенінің мәліметтік маңыздылығы зор. Жүген бөлшектерінің арасында күрделісі аузызық тұсы болып табылады. Аузыздықтын сулыққа бекітін жердің өзінде үш-төрт атау біріккен. Сулық көне атау, бүгінде бұл бөлшек шығыршиқ деген атпен кен таралған. Кейбір аузыздықтардың жүгенмен тұтас сипырылмай, бір жағынан шығыршықтан алынбалы-салынбалы түрі бар. Бұл бөлшекті үзе деп атайды.

Сулықтың кейбірінде онымен тұтас құйылған, жоғарғы және төменгі жағына созылған, бастары екі жаққа кайкы келген түрлері ұшырасады. Бұл қосалқы құйылған сулық бөлшегінің екі түрі кездеседі, яғни: ұзынша және қыска. Осында ұзын келген түрін Әйгерімнің жүгенінен көруге болады (№ 1,2 сурет).

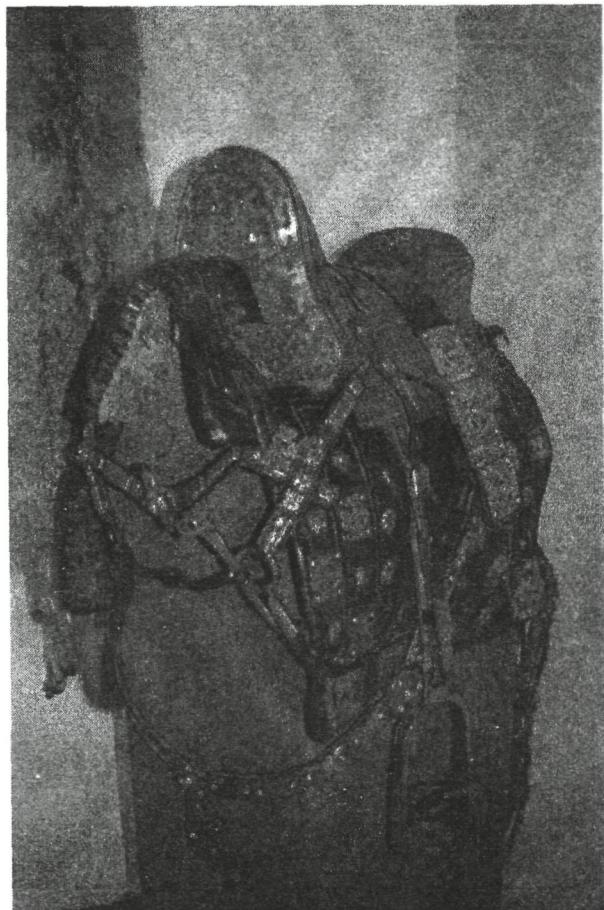


Фото №1. Әйгерімнің ер-тұрманы

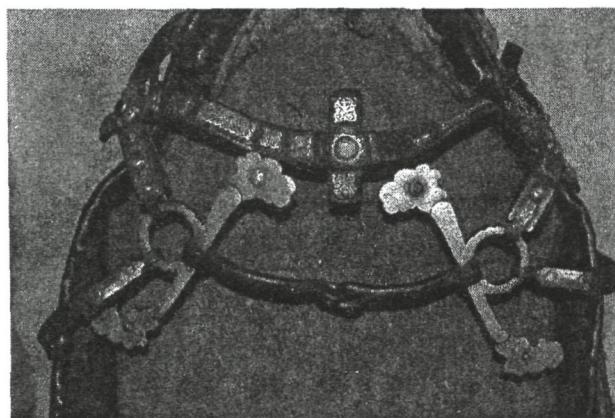


Фото №2. Сулықтың жақындағылған көрінісі

Әйгерімнің жүгенінің сұлығы құміс қапталған темірден соғылған. Құмістін бетіне жінішке бедерлер жүргілген. Сұлықтың екі басы қара-ма-кары жаққа қараған. Бұл қайқы бастиар (4) ирек түрде келген және жануарлардың бастиарын елестетеді. Сонымен қатар, үстінгі мен төменгі қайқыбастиар орындалуы жағынан бір-біріне үкса-майды, өзіндік ерекшеліктері бар. Бұл қайқы бастиардың бөлек қалыптарда құйылғанын көрсетеді.

Сондай-ақ қайқы бастиардың ортасында көктей өткен, сәндік мақсаттағы көзтастар орнатылған. Сол жақ жоғарғы қайқы бастиар ортасында шенберге көзтас қойылған. Он жағының інін көзтасы сакталмаған, орны ғана бар және пішіні бөлек. Ол жапырақшалары бар гүлді елестетеді. Төменгі қайқы бастиардың көзтастары керісінше жаққа қараған, сол себепті тек бекітпе шегелері ғана көрінеді. Қайқыбастиар бөлек құйылып, тек содан кейін ғана негізгі бөлігіне дәнекерленген. Сұлықтың қыскаша сипаттамасы осы.

Әйгерімнің ер-тұрманының маңыздылығы сол, ол өзінің бойында сақ, сармат дүниелерінің сарқыншақтарын сактап қалған. Оның қазба барысында табылған сақ, сармат корымдарынан табылған сұлықтармен үндестігі бар.

Сақ, сармат корымдарынан табылған дүниелердің арасында ер-тұрманының фрагменттері көптеп ұшырасатыны белгілі.

Әйгерім жүгеніне және т.б. мұражай корла-рында сақтаулы кейбір ер-тұрмандарға қарап келесідей ой туюғе болады.

Біріншісі, сак дәуірлерінен бастау алған сұлықтардың қолданыстан шыққан кезі, яғни б.з. бірмыншы жылдығының аяқ кезі деген пікірді қайта қарастырылған кезеңде.

Екіншісі, бұл сұлықтардың қажеттілігі жөнінде. Сұлықтар (аудызықпен қатар) о баста-

жылқыларды қолға үйретуде тез көндіктіру («бас үйрету») үшін пайда болып, кейін келе қолданыстан шықты деген пікірлер. Бұл пікірдің де көнілге конымды, дәлелді екенін жоққа шыға-руға болмайды. Дегенмен, Әйгерімнің жүгеніне қарағанда сұлықтың тек шу асауды үйретуден басқа қырлары да бар екенін көз жеткізуге болады.

Сұлықтың пайда болуы көне дәуірде мініс атына бас үйретумен байланысты болғанымен, уақыт өте келе әйел затына арналған ат әбзелдеріне көшті деп те ой қорытуға болатын секілді. Осы себепті ол ғасырлар бойы ұмытыл-май ер-тұрман кешеніндегі әйел адамға тиесілі арнайы бөлшек ретінде сакталып жетті. Ер адам-дардан бөлек әйел адамдардың да жеке ертобы-мы болатыны белгілі.

Біз бұл пікірлерді тек Әйгерімнің жүгеніне қарап жазып отырған жоқпыз. Сұлықтың осыған ұқсас түрлөрі сакталған ер-тұрманды еліміздің мұражайларынан, бұған дейін жарық көрген казақ қолөнеріне байланысты ғылыми еңбектерден көруге болады.<sup>1</sup>

Казба барысында табылатын дүниелерге ба-ламалар ретінде қазақ қолөнер туындыларының ішінен тек сұлықты ғана емес, сонымен қатар кісе бөлшектерін, құлақшұқығыш секілді зергерлік бұйымдарды жатқызуға болады.

#### Резюме

В статье рассмотрены поздние параллели древним пса-лиям, известным из раскопок курганов сако – савроматско-го времени. На примере псалий XIX вв. из музея Абая (с. Карапул) показана преемственность элементов конского сна-ряжения.

#### Summary

The late parallels of ancient “psalyis” (subject of horse harnesses), known of excavation of barrows of Saka-Sauromat time are considered in the article. On an example “psaliys” of 19 century from the museum of Abay (in Karaul village) the continuity of elements horse equipments is shown.

<sup>1</sup> Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Алматы: Өнер, 1986. Т. I. 256 с.; Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері: Ғылыми зерттеу еңбек.-Алматы: Өнер, 1987. 128 б.